

Nagy Zoltán: Egy folyó több élete.

Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszugán mentén

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet –
PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó,
Budapest, 2021. 504 l.
ISBN 978-963-414-814-2

1. Nagy Zoltán könyve az új szemléletű finnugor néprajztudomány egyik fontos, iránymutató munkája. A mű első részében a szerző kutatások módszertana, irányultsága megváltozásának kérdését járja körül (*Az én folyóm*, 11–78).

Sajnovics János 1770-ben kiadott *Demonstratio*-ja, Gyarmathi Sámuel 1799-es *Affinitas*-a, és Reguly Antalnak az 1840-es években végzett hatalmas gyűjtőmunkája jelentette a magyarországi finnugrisztika hőskorát. A finnugor történeti-összehasonlító nyelvészet önálló diszciplínaként a 19. század második felében szilárdult meg. Ekkoriban a finnugor társtudományokat is a rokonságeszme vezérelte. A magyar és finn néprajzkutatók – elsősorban Jankó János és a finn U. T. Sirelius – a távoli, oroszországi finnugor népek kultúrájában, életmódjában is a közöset, az ősit, saját kultúrájuk legrégebbi szakaszát keresték – hasonlóan a nyelvi elemek vizsgálatához. Úgy vélték, hogy a rokon népek kultúrája azt az állapotot képviseli, amelyen egykor a magyar és a finn is átesett. Mindenben az archaikusat – és a még archaikusabbat – keresték, s ezt elsősorban a nyelvileg legközelebbi, de földrajzi értelemben legtávolabbi, szibériai obi-ugor rokonainknál vélték megtalálni. A kutatók az elképzelt ősi (főleg a halász-vadász) (finn)ugor „alapkultúrát” próbálták rekonstruálni. Szibériát korábban, Nagy Zoltán szavaival élve, egyfajta „kulturális fridsider”-ként látták, olyan helynek, ahol az ősi obi-ugor kultúra napjainkig változatlanul megőrződött.

Ez a nézetrendszer Magyarországon hosszú időre konzerválódott. Terepmunkára magyar és finn kutatók csak a 20. század elejéig jutottak el (a vaszugániakhoz: Pápai Károly, U. T. Sirelius, K. F. Karjalainen), a Szovjetunió zárt birodalmába külföldi kutató csak elvétve tehetett be a lábát (mint például a keletnémet Wolfgang Steinitz, aki az osztjákoknál gyűjthetett). A hírhedt gulag-táborok komi-zürjén és szamojéd rokonaink földjén ölték a rendszer vélt és valós ellenségeit, Mordvinföldön rossz hírű börtönök működtek, aho-

va a másként gondolkodókat zárták (sőt, a börtönök ma is állnak). 1933-ban egy osztják faluban, Kazimban erőszakkal próbálták megakadályozni a gyerekek internátusba vitelét, a Vörös Hadsereg megtorlásul egész falvakat pusztított el, repülőről bombázták a településeket. Bűnbaknak a sámánokat kiáltották ki, a sámánizmust ezután halálbüntetéssel sújtották. – Ilyen helyekre nyilvánvalóan nem engedték be a külföldieket.

Mivel a kutatók nem mehettek terepmunkára, figyelmük elsősorban a hagyatékok, a századfordulón gyűjtött anyagok feldolgozására irányult (a nyelvészetben is, de a néprajzban még erősebben). Az oroszországi rokon népek kultúrája egyfajta „holt”, múlt századi kultúrává merevedett, ez tovább erősítette a fentebb felvázolt nézetrendszert.

A helyzet a szovjet birodalom bukása után gyökeresen megváltozott. 1990-től ismét lehetett terepre utazni, a külföldi tudósok (viszonylag) szabadon betehették a lábukat az országba (habár még a közelmúltban is komoly logisztikai feladatot jelentett az expedíciók megszervezése). Megszűnt az uráli nyelvek és kultúrák „holt” státusza. Folytatódnak a hagyatékok- és szövegfeldolgozások (ld. például Csepregi Márta és Sipos Mária rendkívül fontos munkáját), de ezek mellett újra friss információkhoz is lehet jutni. A kutatók hosszabb-rövidebb időt terepen töltve együtt élnek a helyiekkel. Itt említem meg Ruttay-Miklián Eszter munkásságát, aki közelről ismeri a színjai hantik világát, hiszen régóta közöttük él. Ahogy ő fogalmaz: „Én úgy döntöttem, hogy belépek a hanti világba. Kutatóból feleséggé, menyé, sógornővé, szomszéd-asszonnyá, vendégből háziasszonnyá, magányos idegenből színjai hanti gyermek anyjává, ösztöndíjasból háztartásbelivé váltam” (*Testi-lelki rokonság: A színjai hantik rokonsági csoportjai*, 2012. 7. oldal).

Míg az oroszországi kutatók nagy része továbbra is a tradicionális értékek kutatását tartja fontosnak, s a városi életmódot csak értékvesztésnek, a két kultúra harcának tekinti, addig az újabb magyar generáció – az angolszász értelmezési kereteket elsajátítva – a jelenkutatásokra helyezi a hangsúlyt. Ha a „szibériai népek életét kizárólag a tradicionális életformával kapcsoljuk össze, akkor nemcsak Szibéria lakosságának túlnyomó része marad ki a kutatásokból, de az északi kisépekhez tartozó emberek jelentős része is” (23. oldal). Az archaikus kultúrát fókuszba állító irányzatot erősíti az északi őshonos kisépek definiálása is: azok sorolhatók ide, „akik őrzik tradicionális életmódjukat, háztartásukat és gazdálkodásukat” (24).

A másik irányzat képviselői a modern, a városi életet is vizsgálják. Nagy Zoltán adatai szerint Szibériában 1955 és 1975 között 800 város jött létre, mára már a manysik közel 60%-a városban lakik. A statisztikák szerint a hantiknak csupán 8%-a folytat tradicionális életformát (ez nagymértékben

összefügg persze a nyelvvesztéssel). A vizsgálatok az etnikai szemlélettől egyre inkább eltolódnak a területi felé, a múlt helyett a jelen vizsgálata kerül fókuszba. Az új témák között szerepel a városi táj, a tisztaság/tisztátalanság, az alkoholfogyasztás. Szibéria ma már nem a magyar őstörténet része, hanem önálló kutatási terület. A nyugati kultúrantropológusok előtt is megnyílt Szibéria, s a magyar kutatók is egyre több nemzetközi, nem finnugor fórumon tudják publikálni eredményeiket. Ezt a folyamatot írja le Nagy Zoltán diszsertációja első fejezetében. Összességében úgy lehet fogalmazni, hogy a finnugor néprajzkutatásokban az utóbbi évtizedekben végbement erőteljes paradigmaváltás következményeként a „finnugor népek néprajza” helyébe a „finnugor nyelvű népek néprajza” definíció lépett. Ez a látszatra apró módosítás valójában gyökeresen új szemléletet takar. Az új típusú Szibéria-kutatás új generációjának meghatározó személyisége Ruttkay-Miklián Eszter, Mézáros Csaba és Horváth Csilla mellett Nagy Zoltán is.

Nagy Zoltán többször járt terepmunkán az osztjákoknál. Első ízben 1992-ben, még „zöldfülű” hallgatóként, akkor még „hagyományos” módon, folklórszövegeket gyűjtve, az archaikus életmód egzotikusságától elbűvölve. 1998-ban már látta, hogy a Vaszjugán vidéke nem valamiféle „egzotikus Eldorádó”, hanem „egyértelműen periféria, az oroszországi társadalom marginalizálódott peremvidéke” (26). Ekkorra a helyi hanti kultúra szinte elenyészett, nyelvüket már csak az idősebb generáció néhány tagja beszélte, nosztalgiával idézték fel a „rég szép időket”.

Nagy Zoltán részletesen leírja terepmunkamódszerét. Már az első alkalommal is közel került az őt befogadó családhoz, kapcsolatuk a második – szokatlanul hosszú idejű, hét hónapos – otlíte során elmélyült, szinte fiuknak tekintették őt a háziak. Ennek a szoros kapcsolatnak előnye és hátránya egyaránt volt: az együttélés során nagyon jól megismerte a helyiek mindennapi életét, ez viszont egyfajta „beszűküléshez” (az oroszok kerüléséhez) és talán a kutató objektív, távolságtartó attitűdjének feladásához, vagy legalábbis meggyengüléséhez vezetett.

Nagy Zoltán 2001-ben ismét visszatért a Vaszjugán vidékére, de ezúttal tematikus gyűjtési célokkal, a vadászat kutatását tekintette fő céljának. 2008-ban és 2012-ben szélesítette ki kutatási területét a kitelepítések vizsgálatával és az olajbányászat szerepének feltárásával. Ekkor vált teljessé paradigmaváltása. Több Vaszjugán menti településen is kutatott, a helyi társadalom egyre szélesebb körének életét vizsgálta, és levéltári kutatásokat is végzett. Fontos váltás volt az is, hogy megismerte a többségi oroszok véleményét a hantikról (ami egyébként lesújtó: primitívek, tisztátalanok, alkoholisták). Ez a nézőpont tudomásom szerint eddig nem jelent meg a finnugrisztikában.

Nagyon érdekes a kutató viszonyulása a hanti nyelv vaszjugáni dialektusához. A magyar néprajzkutatók egyik nagy erénye és előnye, írja Mészáros Csabára hivatkozva (39), hogy megtanulják a helyiek nyelvét. Így tett Reguly Antal, Schmidt Éva, Csepregi Márta és Ruttkay-Miklián Eszter is. Nagy Zoltán is elsajátította ezt a dialektust, ám a helyiek nem vagy csak rosszul beszélték ezt a nyelvjárást, sőt, még azok sem szívesen használták, akik erre képesek lettek volna, így a mindennapok társalgási nyelveként maradt az orosz. A kisebbségnek ez a meghasonlott állapota, az anyanyelv szégyellése az orosz többségi társadalom „jóvoltából” alakult így hosszú évszázadok során. Mára az oroszországi kis nyelvek presztízse drámaian lecsökkent, ezek a nyelvek kiszorultak a tágabb közösségi használatból. A városi lét nyelve az orosz, a magasabb iskoláké szintúgy. Paradox módon csak az elmaradottabb körülmények között élő, iskolázatlan lakosság őrzi – még úgy-ahogy – a nyelvét. (Minderre később még visszatérek.)

Mi, nyelvészek azt tanultuk és azt tanítjuk, hogy ami korábban lapp, cseremis, vogul, osztják volt, az most már számi, mari, manysi, hanti, azaz e nyelvek és népek belső nevét illik (sőt kell) használni, mert a külső nevek dehonosztáló jellegűek. Az én generációm még általában a külső neveket használja, de írásaimban, előadásaimban én is mindig megjegyzem, hogy ebben a legcsekélyebb mértékben sincs semmiféle lenézés, semmiféle pejoratív árnyalat. Örömmel olvastam, hogy a terepen hosszú időt töltött Nagy Zoltán azt írja: „A Vaszjugán mentén egyetlen esetben sem találkoztam azzal, hogy valaki – ahogy a szakirodalom alapján elvárnánk – sértőnek tekintette volna az osztják elnevezést, és helyette a hantit preferálta volna. Kizárólag a megyeszékhelyen, Tomszkban, itt is értelmiségiként élő vaszjugáni hantikkal beszélgetve hangzott el ez a gondolat” (50). Nagy Zoltán részletesen leírja, hogy kik, mikor használják az *osztják*, *hanti*, *vaszjugáni hanti* népneveket – árnyalva és pontosítva a tankönyvek leegyszerűsítő képét. A hivatalosságok ezt a helyzetet még tovább bonyolítják, például a Jugán menti lakosok egyikének személyi igazolványában a *jugányec* szerepelt nemzetiségként. Szomorú, hogy Novij Vaszjugán hivatalos honlapján nyoma sincs annak, hogy a településen osztjákok/hantik is élnek...

Bármelyik szakkönyv fontos kérdése: kiknek szól? Ha nagyon szakmabelieknek, akkor sok fogalmat nem kell megmagyarázni. Ha nem csak a szakma művelőinek, akkor célszerű (elegáns) ezt megtenni. Nagy Zoltán értekezése, úgy vélem, egyszerre szól a néprajztudomány szakavatott művelőinek (benne rengeteg szakirodalmi hivatkozással, a szakterület számos részterületére való utalással), szól a finnugristáknak (evidensnek tekintve bizonyos kérdéseket) és szól a „művelt nagyközönségnek”, hiszen sokan élvezettel ol-

vassák majd kitűnő leírását egy ismeretlen vidék ismeretlen népéről. Ezeket a célközönségeket természetesen nem könnyű közös nevezőre hozni. Az első fejezet hiányosságának tartom, hogy az elején nem mutatja be az osztjákat. Van ugyan az előszó első oldalán egy lábjegyzet, melyben megemlíti, hogy a magyarral igen közeli rokonságban állnak, ma 31 ezren vannak, és három közigazgatási területen élnek, de emellett jó lett volna bemutatni, hol foglal helyet az osztják a finnugor nyelvek között (akár a hagyományos családfa-ábrázolással, akár más szemléltetéssel) és lehetett volna a magyar–osztják nyelvrokonságról is röviden szólni. Az „igen közeli rokonság” kitétel a nem finnugristák szemében esetleg téves következtetésekre vezet. Nem közeli ez, hanem igencsak távoli, hiszen egy szót sem értünk az osztjások beszédéből (sem), de a vogulok után mégiscsak ők a legközelebbi nyelvrokonaink – de ez a rokonság nem látható, nem hallható, csak nyelvtörténeti módszerekkel fejthető fel. Érdemes lett volna azt is bemutatni, hogy a harmincezres népesség sok-e vagy kevés finnugor vonatkozásban (a 17 oroszországi kis finnugor nép közül a 8. legnagyobb, a 60 fős vót, vagy a kétszázegynéhány fős enychez képest akár soknak is tekinthető; Oroszország kétszáz etnikuma közül a 60. helyen áll).

A disszertációban többször szóba kerül a vaszjugáni hantik nyelve, előkerülnek a vahiak (amikor Nagy Zoltán „hütlen lett” vaszjugáni családjához, a vahiakhoz ment át egy rövid időre), és néhol felbukkannak a kazimiak is. A nem finnugristáknak általában kevés információja van arról, hogy az osztják (és vogul) nyelvjárások fogalma teljesen másképp értelmezendő, mint mondjuk, a magyar dialektusoké. Az osztják nyelvjárások nagyon tagoltak. Három nagy csoportjuk van: az Ob torkolatvidéke környékén beszélt északi (aldialektusai: obdorszki, szigvai, muzsi, színjai, suriskari, serkali, kazimi); az Irtis torkolatától keletre, az Ob középső folyása mentén beszélt keleti (alnyelvjárásai: szalimi, szurguti, vartovszkojei, vahi, vaszjugani); és a mára már kihalt déli (ide az irtisi, kondai, gjemjankai és nizjami tartozott). Az egyes nyelvjárás csoportok (sőt, néhol az alnyelvjárások) beszélői általában nem vagy csak nagyon nehezen értik egymást.

2. Az új típusú Szibéria-kutatás, mint fentebb szó esett róla, területi, és nem etnikai nézőpontú, és a jelenkor vagy legalábbis a közelmúlt eseményei iránt érdeklődik, nem pedig az archaikus múlt emlékeit kutatja. Ez a törekvés nagyon szépen tetten érhető Nagy Zoltán könyvének „gyakorlati részében”.

A mű második fejezete *A kitelepítettek folyója* címet viseli (79–172). A Vaszjugán mellé száműzöttek története egyetlen finnugor kézikönyvben, tankönyvben sem szerepel, sőt, tudomásom szerint az elmúlt évtizedek finnugor

néprajzi összefoglalói sem foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Holott, mint ebből a fejezetből megtudhatjuk, a 20. század közepén lezajlott folyamatok gyökeresen átformálták az osztályok identitását és viszonyát a többségi társadalomhoz, s ekkor változott meg radikálisan az életterük, és ezáltal az életmódjuk is. Nagy Zoltán ezeknek a folyamatoknak a pontos feltérképezését tűzte ki céljául.

A kitelepítések 1930-ban kezdődtek, és csak Sztálin halála után, 1953-ban értek véget. Az erőszakos lakhelyváltások egyik legjelentősebb célpontja a Narimi Határterület volt, amely a mai Tomszki megye északi részét és a Hanti-Manysi Autonóm Körzet déli területét foglalta magába. Ide már 1835 és 1900 között telepítettek köztörvényes bűnözőket, majd néhány évtized múlva a sztálini időkben elkezdődtek az osztály- és etnikai alapú kitelepítések. Alapvetően három réteget fosztottak meg lakóhelyüktől, jogaiktól – és sokakat életüktől is. Kezdetben a kulákoknak nyilvánított parasztokat telepítették ide (ezek javarésze egyszerű középparaszt volt; Magyarország 50-es éveiből is ismert a zsíros hasznót húzó kulák, a „nép ellensége”). Utána jöttek a kollektív bűnösség elve alapján az egyes etnikumok képviselői (a Vaszjugán mellé főleg németek, kisebb mértékben észtek, lettek, litvánok kerültek), és végül „természetesen” a politikailag veszélyes elemek.

A kitelepítettek számáról csak becslések vannak. Nagy Zoltán kb. 350–500 000 fővel számol a narimi körzetben, ez a összes szovjetunióbeli kitelepítettnek 10–15%-a lehet (csak 1942-ben 16 ezer németet költöztettek ide). A kitelepítetteket borzalmas körülmények fogadták. Alig volt ruhájuk, nem vihetek magukkal semmit, sokszor télen is egyszerűen csak kidobták őket a hóval borított lakatlan területekre, mindössze egy fejszét és egy fűrész adva nekik. A szerencsétlen sorsú emberek maguk építettek kezdetleges veremházakat. Táplálék hiányában nagyon sokan éhen haltak (csak lisztet kaptak, amit vízzel keverve ettek, ittak meg; sokszor csak labodát tudtak enni igazi étel helyett). A területnek csak 0,3%-a volt művelhető, a többi erdő és mocsár volt. Becslések szerint az ide kerültek fele-harmada hunyt el. Nagy Zoltán több megrázó példát is idéz, álljon itt ebből csak egy: egy árvaház 825 gyermekének 323 kabátja, 195 pár téli és 302 pár nyári cipője volt...

A kitelepítésnek súlyos demográfiai következményei (is) lettek. Az ide kényszerítettek létszáma a korábbi lakosság 15–20-szorosa volt, a hantik aránya a megye területén 0,07%-ra esett vissza, de az összes őslakos nép aránya is csak 0,4%-ot tett ki (hasonló folyamatok zajlottak le az olajbányászat miatt is). A Vaszjugán mentén a 14 őslakos település mellé 1933-ra 114 újat hoztak létre.

Nagy Zoltán disszertációjában három kitelepített életútját mutatja be, egy idős férfit és egy éltes házaspárét, de emellett bemutatja az osztjások nézőpontját is: mit adott nekik és mit vett el tőlük a kitelepítés, milyen előnyökkel és hátrányokkal járt ez számukra, és hogyan ítéli meg őket az utókor. Lakóterületükön nagyon sok új falut hoztak létre, elvéve az őslakosok halász- és vadászterületét, rájuk erőltetve egy gyökeresen más kultúrát. Ahogy Nagy Zoltán írja: a visszaemlékezésekben „mintha a kétféle [a helyieké és a kitelepítetteké] vetélkedne egymással. [...] Pedig valójában a két történet nem áll szemben egymással, hanem kiegészítik egymást. Valójában nem konkurensei, hanem sorstársai egymásnak” (105).

Nagy Zoltán négy szempont alapján elemzi a két csoport egymáshoz való viszonyát. Az első szempont a sztereotípiák halmaza. Az őslakosok és a kitelepítettek kapcsolatát minden esetben harmonikusnak, békésnek írták le. Persze, sokszor tetten érhető az ide kerültek „európai felsőbbrendűsége”: a helyieket elmaradottnak, iskolázatlannak látták, külsejükre rácsodálkoztak, valóságukat nem értették – ők pedig az európaiakat ügyetlennek, a természetben elveszetteknek tartották. Sőt, eleinte a hivatalos propagandának bedőlve, bűnözőkként tekintettek rájuk, félték tőlük.

A második fontos szempont a segítségnyújtás. A kitelepítettek közül sokan az osztjásoknak köszönhették, hogy túléltek a rettenetes körülményeket. Az őslakosok segítettek nekik házat építeni, rendszeresen megosztották velük halász- és vadászszákmányukat, ruhákat varrtak nekik. Ez mind az arrafelé természetes, kötelező vendégszeretetre, az elesettebbek segítségének magától értetődő ösztönére megy vissza. Az osztjások önzetlen segítsége annál is inkább felértékelődik, mert nekik is alig volt mit megosztani. Az egymás mellett élés néhány esetben együttéléshez vezetett: a kitelepített nők egy része osztják férfihoz ment feleségül. És ahogy a vegyes házasságokban lenni szokott, a gyermekek sokszor csak oroszul tanultak meg. (Erre később még visszatérek.) Az osztjások segítették a szökni akarókat is, hiszen ők jól ismerték a terepet. Ezeknek a szökéseknek csak kis hányada volt sikeres.

Végző soron a kitelepítésekkel az osztjások is rosszul jártak. Földjüket elvették, erdeiket kivágták, a túlzásfolt terület eltartóképesége lecsökkent, a hagyományos halász-vadász életmódot nem, vagy csak sokkal nehezebben tudták folytatni. Az őslakosok elszegényedtek, az őket körülvevő természet pusztulásnak indult.

A kitelepítések története, az emberi sorsok a Szovjetunió bukása, a szólás-szabadság megszületése óta az emlékezetpolitikában erősen jelen vannak. Sorra avatnak szobrokat, emlékkereszteket, archívum jött létre, az ottani eseményekre helytörténeti projekt épült rá. De ebben az emlékezetpolitikában az

osztjások nincsenek jelen, a kitelepítések története nem róluk szól, a visszaemlékezésekben, irodalmi alkotásokban gyakorlatilag fel sem bukkannak. Múltjuk súlytalanná vált, emlékezetük nincs, korábbi életmódjukkal együtt annak nyomai is eltűntek. Nincs érdekérvényesítő szerepük, a helyi politikába sem tudnak beleszólni, identitásuk gyenge. Ahogy Nagy Zoltán fogalmaz: a nép láthatatlanná vált.

Nagy Zoltán helyesen látja, hogy a vegyes házasságok nyelvvesztéshez vezetnek. A vegyes házasságok számának emelkedése az egyik legbiztosabb módja az őslakosság asszimilálásának. Talán erről érdemes lett volna egy (rövid) kitekintést adni, bemutatva az osztjásokra (is) jellemző tendenciákat.

Az identitásvesztéssel szorosan összefügg a nyelvi presztízs, ezek egymást erősítő folyamatok. A kisebbségi létben tengődő őslakosság nyelve már régóta visszaszorult a családi térbe, nincsenek jelen a közösségi élet színterein, nem lehet vogulul házasságot kötni, nem lehet mordvinul ügyvédet fogadni, nem lehet vepszül orvoshoz menni stb. Anyanyelvük, úgy érzik, csökevényes, nem alkalmas a közösségi nyelvhasználatra, ez csak szégyellnivaló képződmény. Az orosz többségi társadalom erre évszázadok óta ráerősít, az őslakosokat sokfelé „félnyelvűeknek” nevezik. A szovjet, majd orosz iskola-rendszerben csak alapfokon lehet használni a kisebbségi nyelveket, nem épült ki az anyanyelvek intézményrendszere, nincsenek szaknyelvek (kivételt képez a nyelvtudomány és az anyanyelvi tanárképzés). A nyelv visszaszorulása az identitás meggyengülésével jár, ez pedig a nyelv presztízsének további csökkenéséhez vezet. Ördögi kör, amelyből nem lehet kilépni.

3. A harmadik fejezet egy olyan témával foglalkozik, amely az utóbbi időben a finnugrisztikának (is) fontos kérdésévé vált, hiszen messzeható társadalmi és nyelvi vonatkozásai vannak. Ez a téma a kőolajkitermelés „áldása és átka” (*Az olajbányászok folyója*, 173–230).

A kőolaj- és földgázkitermelés Szibériában 1953-ban indult el. Ez az iparág az orosz gazdaság kulcságazata, Oroszország a világ legnagyobb olaj- és második legnagyobb földgázkitermelője, az orosz export háromnegyedét az olaj és a gáz teszi ki (az orosz gáztól való függőség szomorú aktualitását manapság a saját bőrünkön is megtapasztalhatjuk). A kitermelés fő területe a Hanti-Manysi és a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet. Az egykor ide érkező olajbányászok magukat egyfajta pioníroknak tekintették, akiknek lakhatóvá kellett tenni a tajgát. Narratívájukban megjelenik az olajbányász-romantika minden eleme, melynek központjában a kegyetlen, vad természettel, az időjárás viszontagságaival harcoló hősies pionír áll. A róluk szóló versekben, dalokban nem nehéz észrevenni a hajdani szocialista embertípus megtestesítő-

jét. Az őslakosoknak ebben a narratívában nincs helye, a betelepülők mintha tudomást sem vettek volna az őslakos népekről.

A kőolajbányászat antropológiai kutatása viszonylag új terület. Számos új vizsgálati téma született, új módszertannal. Ilyen téma például a migráció hatása, a természet megváltozásának következményei, az ökológiai mozgalmak szerepe, a kései kolonializáció. Ezek mind a bevezető részben említett új típusú, nem (csak) etnikai alapú Szibéria-kutatás témái. Nagy Zoltán könyvében ezen kérdések egy részét járja körül, elsősorban a modern, angol nyelvű szakirodalomra támaszkodva.

A kitermelés ellentmondásosságát „kőolaj-átok” néven szokták emlegetni. Ennek lényege, hogy míg az olaj és a gáz bizonyos (állami és magán-) csoportoknak hatalmas hasznot hajt, addig az a helyieknek szinte csak bajt és megpróbáltatást okoz.

Nagy Zoltán vitába száll Florian Stammlerrel, aki szinte harmóniában próbálja meg láttatni az olajbányászok és az őslakosok viszonyát. Tény, hogy az őslakosokra amúgy is jellemző „elkerülés-politika” itt is sikeresnek tűnt egy ideig, amíg volt hova visszavonulni, s nem kellett felvállalni a konfliktusokat. Ehhez járult a saját érdekek háttérbe sorolása, a nemzeti érzés elfogadása, erősítése. Már a gorbacsovi időkben szerveztek tiltakozó akciókat, ekkor még kevés eredménnyel. Jelcin alatt voltak a legsikeresebbek az olajjellemes mozgalmak. A putyini rendszerben, az államhatalom és az olajüzlet erős összefonódásában már szinte semmilyen valós jog nem illeti meg őket.

Nagy Zoltán szerint az őslakosok egyértelmű vesztesei a kitermelésnek. Esettanulmányában Novij Vaszjugan és Ozernoje példáján keresztül mutatja be a kitermelés hatásait. Ezen a területen viszonylag békés együttműködés alakult ki az őslakosok és az olajbányászok között, a helyiek az orosz boltokban tudtak vásárolni, és segítették őket a közlekedésben is. A mérleg egyik serpenyőjében a falu fejlesztése áll: a korábban majdnem elnéptelenedett település fejlődésnek indult, a kőolajkitermelő vállalatok némi pénzt visszacsepegtetve iskolát, óvodát, lakóházakat, művelődési házat építettek, egészségközpontot, rádióállomást hoztak létre. A település lakói álláslehetőségekhez jutottak, de szinte kizárólag az olajiparban.

A mérleg másik serpenyőjében a negatív hatások állnak, s ezek jóval súlyosabbak, mint a hasznok. Az őslakosok előtte hagyományos környezetben, viszonylag egészséges ökológiai viszonyok között éltek, de ez az állapot igen gyorsan megváltozott. Földjeiket beleegyezésük nélkül kisajátították, erdeik egy részét kiirtották. Az autópályákat, vasutakat átereszt nélkül építették meg, ez árvizeket, nagy területek elmocsarasodását okozta. A légközi szennyezettség, a kén- és nitrogénvegyületek aránya igen magas. Az évente ezres nagy-

ságrendű (!) csőtörések következtében nagyon nagy a felszíni és a talajvizek szennyeződése (néhol 16-szorosa a megengedettnek). Nagy Zoltán felidéz egy esetet a 90-es évekből, amikor egy nagy csőtörés következtében egyszerre 20.000 köbméter olaj folyt el, és 40 cm olajréteg állt a mocsarak tetején. A súlyos szennyezettség hal- és madárpusztuláshoz vezet, de megsínylik a rének, a jávorszarvasok és egyéb állatok is. Az erdőirtások, a vadászterületeken átvezető útépitések, a motorizáció és a nagy zaj következtében az állatok vándorlása megszűnt, mára már a rén-, coboly- és nyércállomány is vészesen megcsappant. (A réneket helikopterekből is lövik az orvvadászok.)

Mindez együttesen a hagyományos vadászterület, azaz végső soron a tradicionális életmód feladásához vezet. Beszűkül a szakrális táj, összeomlott a hagyományos vallás is. Ezek eredménye a kényszerű népességmozgás: az őslakosok beköltözése a falvakba, városokba, ami a lelki egészség megromlásához vezet, erősödik az alkohol- és drogfogyasztás, növekszik a bűnözés, egyre több az öngyilkosság. A munkanélküliség gyors lumpenizációhoz vezet.

Nagy Zoltán hangsúlyozza, hogy a Tomszki terület északi részén, az általa vizsgált Novij Vaszjugán környékén ezek a folyamatok nem olyan erősek, mint a délebbi, a kitermelésbe jobban bevont területeken, tehát bizonyos mértékig el lehet fogadni Stammler elméletét a békés egymás mellett élésről. De ő is hangsúlyozza, hogy az itt élő „megtört nemzedéknek” már régóta nincs meg a hagyományos kultúrája, identitása. Azt hiszem, ezek a negatív folyamatok olyan erősek, hogy itt már nem etnikumok békés egymás mellett éléséről van szó, hanem az őslakosság eltűnéséről, identitásuk teljes és végleges feladásáról.

Nagy Zoltán röviden utal rá, hogy az őslakosok a sok szenvedésért némi kompenzációt, olajfilleket kapnak. Ennek van egy furcsa következménye: a statisztikákban nő a terület finnugor lakosságának létszáma. Míg például a mordvinok száma az 1989-es 1.154.000-ról 2010-re 744 ezerre esett vissza, vagy a votjákoké 746 ezerről 552 ezerre, nem beszélve a karjalaiak megfeleződéséről (131.000 > 61.000) stb., addig a nyugat-szibériaiak létszáma a következőképpen alakult: vogulok: 8.500 (1989) > 11.400 (2002) > 12.300 (2010); osztjákok 22.500 (1989) > 28.700 (2002) > 30.900 (2010); nyenyecsek: 34.700 (1989) > 41.300 (2002) > 44.600 (2010). Tudjuk, hogy az oroszországi népszámlálások adatai torzok (sokszor egyenesen hamisak), de az ilyen mértékű, az általános tendenciáknak (21 év alatt az uráli népek létszáma 30%-kal apadt) gyökeresen ellentmondó növekedés több mint furcsa. Ennek hátterében éppen az előbb említett kompenzáció áll. Úgy tűnik, a kitermelés sokmilliárdos hasznából juttatott „olajfillek” elegendő vonzerőt jelentenek sok embernek, az ő végtelen nyomorúságukat még ezek az összegek

is enyhíthetik, így – emberileg teljességgel érthető módon – egyre többen vallják magukat az őslakosság képviselőinek, legalábbis papíron. Az anyanyelvre vonatkozó adatok azonban egyértelműen megmutatják, hogy szó sincs itt valódi, belső népességnövekedésről: az osztjásoknak 2002-ben még 47%-a használta anyanyelvét, 2010-re ez a szám 31%-ra esett vissza. Hasonló folyamatok játszódtak le a nyenyecéknél (76% > 49%) és a voguloknál is (24% > 8%!). (A 2002-es népszámlálás adatai szerint az oroszországi finnugor közösségek összességében 71%-ban vallották azt, hogy használják az anyanyelvüket, ez a szám 2010-re 60%-ra csökkent.)

Hasonlóképpen nemcsak identitás-, hanem nyelvvesztéshez vezet a városokba való beköltözés is. Azoknak, akik egész életüket ősi környezetükben éltek, a nagyvárosokba költözés feldolgozhatatlan sokkot jelent. Anyanyelvük visszaszorul a legszűkebb családi környezetbe, az orosz nyelv veszi át a hatalmat. Az urbanizáció – hasonlóan az iskolázottság kérdéséhez – egyrészt természetesen az életszínvonal emelkedésének záloga, másrészt ugyanakkor az eloroszosítás és eloroszosodás legbiztosabb útja.

4. A disszertáció negyedik része (*Az osztjások folyója*, 231–346) az „osztjáság” mint életforma két sztereotípiáját, az erdőmotívum és az alkoholfogyasztás jelenségét járja körül, ennek kapcsán a hagyományos életmód megszűnésével járó negatív folyamatokat elemzi. Az erdő szimbolikus válaszvonal az oroszok és az osztjások között. Az erdő, a tajga az osztjások életmódjának elválaszthatatlan, immanens része, míg az oroszok csak benne élnek. A nem osztják lakosság számára az erdő a civilizáció ellentéte. Az „igazi osztják” fáradhatatlanul halászik, vadászik, de a faluban ellustul, megbetegszik. Az osztjások nemcsak tisztelik és becsülik az erdőt (például nem hagynak szemetet maguk után), de az is nagyon fontos, hogy a vadászházak készleteit mindig feltöltik az utánuk jövőknek, akik bármikor szorult helyzetbe kerülhetnek. Fát vágnak, gyufát, petróleumot készítenek be, némi ételt hagynak a kunyhóban. Ennek elmulasztása bűnnek számít.

A vadászat az osztjások számára életforma, az oroszoknak megélhetés. Az őslakosok csak annyi vadat ejtenek el, amennyire szükségük van, nem hárcsolnak, nem pusztítanak feleslegesen, megvetik az orvvadászokat. Az oroszok sokszor a vadászat ürügyén járnak az erdőbe inni, mulatozni. Az osztjásoknál éppen ellenkezőleg, az erdő a józanság, a munka terepe.

Köztudott, hogy az északi népek egyik legnagyobb problémája az alkoholfogyasztás. „A vodka mindent áthat a hétköznapoktól az ünnepekig, a munkától és a pihenéstől a magán-, az állami és a vallási rítusokig” – írja a szerző (205). Privnyeva 2005-ös tanulmánya szerint az észak-szibériai terüle-

tek regisztrált alkoholistáinak száma 12–20-szorosa az országos átlagnak. Az itt várható életkor 10–15 évvel alacsonyabb, a férfiak mindössze 45, a nők 55 éves korukig élnek. (Ebben szerepe van a dohányzásnak is, ahogy Nagy Zoltán írja, a cigizés a férfiidentitás része, minden osztják dohányzik.)

Az őshonos népek alkoholfogyasztásának antropológiai vizsgálata újszerű kutatási téma, Magyarországon ezzel az elsők között foglalkozott Nagy Zoltán. Dolgozatában rendkívül alapos – és elszomorító – képet fest a szibériai viszonyokról.

A vodka a férfiidentitás része, de a nők is isznak, emiatt sokszor veszélybe kerül a család ellátása. Sajnos, nemcsak a tiszta vodkát isszák, hanem a házilag pancsolt szamogont és borzalmas alkoholtöltékokat is, kölnit, ablaktisztítót, ragasztót, sőt, ahogy a dolgozatból megtudhatjuk, még a kenyérré kent cipőpasztából is képesek bódító szert kivonni. Ez a pancsolás egész Oroszországra igaz, például 1994-ben 55 ezren haltak meg alkoholmérgezésben. Az osztjákok ivásai többnaposak, akár kéthetes periódust is képesek végigvedelni, s csak akkor hagyják abba, ha elfogy a pénzük. Nagy Zoltántól szomorú történetet olvashatunk: a piacra menő osztjákokat a kereskedők leittatták (régén is és most is), egész éves zsákmányukat, prémkészletüket elkötyavetyélték vodkára. Amióta a helyiek pénzben kapják a juttatásaikat, gyakran az egészséget egyszerre elisszák, egy osztják például egyszer egy motoros szán árát döntötte magába. Mindez természetesen eladósodáshoz, elszegényedéshez vezet. Emiatt (is) tartják az oroszok az őslakosokat végletesen lumpenizálódott, lecsúszott alakoknak – sokszor nem alaptalanul.

Az alkohol az őslakosokból (is) a legrosszabbat hozza ki. Nagymértékben megnőtt a gyilkosságok és öngyilkosságok száma. Nagy Zoltán jónéhány tragikus példát hoz, ezek közül csak egyet említek: egy asszony férje, veje, középű fia alkohol okozta balesetben halt meg, a legnagyobb gyermek pedig egy vodkagőzös vita hevében megölte a legkisebb fiút.

A kilencvenes-kétezres években az oroszok nagymértékben népszerűsítették a sört, hátha így sikerül visszaszorítani a vodkafogyasztást. Az osztjákoknál ez a kísérlet nem sikerült.

Egy pillanatra még visszakanyarodok a statisztikákhoz: az őslakosok, írja Nagy Zoltán, kevesebbet fogyasztanak, mint az oroszok, mert sokkal ritkábban isznak. Ritkábban, de akkor minden ön- és társadalmi kontroll nélkül, beláthatatlan következményekkel. Lecsúszásukért, lumpenizálódásukért – és tegyük hozzá, a nép kihalásának felgyorsulásáért – nagymértékben az alkohol a felelős. A hajdani osztják falvak a lumpen elemek gyűjtőhelyévé vált. Egyedül az erdő, az erdei munkavégzés, a vadászat maradt meg „tiszta” helynek, itt nem szabad alkoholt fogyasztani.

Nagy Zoltán könyve 214. lapján ír arról, hogy a Vah folyó mentén egy „álomlátó asszony látomása alapján revitalizációs vallási mozgalom indult, amelynek céljai között szerepelt [...] az oroszok hatásainak minimálisra csökkentése. Ennek elérését erkölcsi megújulás és intenzív áldozati gyakorlatok formájában képzelték el, amelynek igen fontos eleme volt az oroszos életmódot képviselő dohányról és alkoholoról való lemondás.” Ez a mozgalom nem terjedt tovább, sikertelennek bizonyult. – Ez némiképp párhuzamba állítható Lars-Levi Laestadius 1845-ben Lappföldön indított vallási mozgalomával, melyben híveitől erkölcsileg igényes, tiszta életet és antialkoholizmust követelt. (A lappok akkortájt legalább annyira szenvedtek az alkohol káros hatásaitól, mint az osztjások.) Laestadius mozgalma sikeresnek bizonyult, a mai napig a finn evangélikus-lutheránus egyház egyik jelentős irányzata.

5. A disszertáció utolsó, ötödik fejezetében (*A „hantik” folyója*, 347–412) a szerző azt vizsgálja, mennyire vannak jelen az osztjások a kulturális és politikai terekben. Nagy Zoltán itt is hangsúlyozza az osztják és a hanti különbségét. Orosz szóhasználatban az osztják elsősorban életmód-kategória, míg a hanti etnikum. Előbbi nem jelenik meg a hivatalos fórumokon, a törvénykezési szóhasználatban, csak az utóbbi.

(Itt jegyzem meg, hogy számomra eléggé zavaró volt a disszertáció egészében, hogy a szerző az *osztják* szót szinte mindenütt idézőjelek közé tette. Ezt megindokolta írása elején, de ennek ellenére sokszor kellett emlékeztetnem magam, hogy itt az idézőjel voltaképpen nem is idézőjel. Talán szerencsésebb lett volna ettől a gyakorlattól eltekinteni, s szükséges esetben megmagyarázni a népnév-használatot.)

Az osztjások azért sem tudnak önérdékeket hatékonyan megfogalmazni, mert őket az oroszok elsősorban szegény, deviáns, lumpenizálódott halmaznak tekintik. A kulturális, politikai, gazdasági érdekérvényesítés egyedüli útja az egzotizmus felvállalása, annak hangsúlyozása lenne. Nagy Zoltán ebben a fejezetben azokat a kitörési pontokat veszi sorra, amelyek révén az osztjásoknak sikerülhetne érvényesíteni érdekeiket. Előbb párhuzamot von a területen élő, magukat sikeresen „egzotikusnak” beállító evenkikkel, s megállapítja, hogy velük szemben az osztjások életmódja, kultúrája a helyi többségi társadalom ingerküszöbét nem üti meg, nem eléggé egzotikusak, nem eléggé látványosak. Annak ellenére sem, hogy vannak biztató, de gyengécske kísérletek erre: honismereti projekt egy iskolában, egy helytörténeti projekt keretében készített rövidfilm, egy amatőr képzőművész munkássága a hanti kultúra feltámasztására, az őslakos népek Északi Etüdök fesztiválja népművé-

szeti mesterek részvételével, folklórfesztivál, szabadtéri múzeum, régészeti kiállítás és az ún. kulaji régészeti kultúra „brandesítése”.

Ezekben a hantik csak általánosságban, mint az őslakos népek egyike jelenik meg a szölkupokkal, ketekkel, evenkikkel együtt. Az „őslakos” kategória a többségi társadalom számára egzotikus, érdekes, de ez nem elegendő az érdekvényesítéshez. Az őslakos népeket kiszorítják a hivatalos emlékezetből, így azok nem is támaszthatnak jogot az adott terület birtoklásához. Összességében, a szerző szóhasználatával élve, „az osztjások láthatóvá tétele, vagyis hantivá válása” igen csekély eredményre vezet.

6. Nagy Zoltán disszertációja az új típusú Szibéria-kutatások egyik kiemelkedő, megkerülhetetlen alpművévé fog válni. A szerző többször járt a Vasjugán mentén, összességében két évet töltött igen szoros kapcsolatban a helyiekkel. Antropológusi munkássága hiteles, testközelből figyelhette meg és írhatta le a helyiek mindennapjait, ugyanakkor – egy-egy rövid „érzelmi valamástól” eltekintve – végig megmaradt a higgadt, objektív tudós szerepében. Természetesen a kétéves terepmunka eredményeinek bemutatása által vált kitűnő tudományos opusszá, hogy a szerző a kulturális antropológia legújabb, modern – elsősorban angol és orosz nyelvű – szakirodalmát is beledolgozta művébe. Szakirodalmi ismerete imponáló, irodalomjegyzéke a saját műveit leszámítva 497 tagot számlál (kiemelendő, hogy ezekből 279 új, a kétezres években íródott munka).

Nagy Zoltán munkája hiteles adatokra épülve számos új tudományos eredményt tartalmaz. Könyve a jelenkori Szibéria-kutatások fontos műve, amely számos új információval szolgál a szibériai finnugor népek életéről.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/25